

İbrahim Fazıl Pelin'in Hayatı ve *İlm-i İktisad Dersleri Kitabı* Üzerine¹

Kenan Göçer²

Cem Çetin³

Özet: Mülkiye Mektebi'nin maliye hocalarından İbrahim Fazıl Pelin (1886-1944), iktisat ve maliye dersleri vermiş ve bu alanda ders notları dâhil hayli kitap yazmıştır. Çağdaşı Mehmed Cavid Bey ile pek çok ortak noktaya sahip oluşu dikkat çekmektedir. Selaniklidir, iktisatçıdır ve liberal iktisadi görüşlere sahiptir. İstanbul Üniversitesi'nde hocalık yaptığı sırada, Hukuk Mektebi birinci sınıf öğrencileri için hazırlanan *İlm-i İktisad Dersleri*, 1914 tarihinde kitap olarak yayınlanmıştır. Kitap ile ders notları arası bir yerde duran eserin başlangıç kısımları, iktisadi düşünce tarihine ayrılmıştır. Bugün için bile pek tanınmayan Fransız ve İngiliz iktisatçılara yapılan atıflar ve ayrıntılı bilgilerle zenginleşmiş kitabın akıcı bir üslûba sahip olduğu aşikârdır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Fazıl Pelin, *İlm-i İktisad Dersleri*, Osmanlı, Öğretim, Serbestî.

Jel Kodu: A22, B12, B31

1.

Osmanlı iktisat düşüncesine ilişkin tartışmaların 19. yüzyılda yoğunlaştığı bir gerçektir. Bu döneme kadar ortaya konan eserler, nasihatname ve layihalar

1. Bu çalışma, 19-22 Mayıs 2017 tarihinde Bosna-Hersek'te (Sarayova) düzenlenen *International Congress on Political, Economic and Social Studies*'te "Maliyecî İbrahim Fazıl Pelin'in *İlm-i İktisad Dersleri*" adıyla sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

2. Yrd. Doç. Dr. Kenan Göçer, Sakarya Üniversitesi, Kaynarca Uygulamalı Bilimler Yüksek Okulu, kenangocer@sakarya.edu.tr

3. Dr. Cem Çetin, Marmara Üniversitesi, İç Denetim Birim Başkanı, İç Denetçi, cem.cetin@marmara.edu.tr

olarak anılır. Layihalarda genellikle dinî, ahlâkî ve tasavvufî konular ele alınmış ve içerik zamanla devlet yönetimine ilişkin tavsiyeler şekline dönüşmüştü. Avrupa iktisadının gelişimi ve iktisadi düşüncesinin Osmanlı'ya yansımaları, ilkin liberal görüşlerin tartışmasız kabul edilmesi, ancak daha sonra yapılan tartışmaların doğal olarak iki boyutta sürmesine neden oldu. Bunlardan birincisi, liberal iktisat (*serbestiyet*) ile müdahalecilik (*korumacılık*, zamanla *millî iktisat*) arasındaki tartışma iken; ikincisi sanayi ve tarımdan hangisine ağırlık verilmesi gerektiği noktasındaydı. Gerek aydınlar, gerekse akademisyen ve bürokratlar her iki tartışmada da yerlerini alarak görüşlerini belirttiler. Kimi gazete ve dergilerde, kimi de üniversite kürsülerinde, ders kitaplarında görüşlerini aktarma fırsatı buldu.

Liberal iktisat düşüncesinin egemen olduğu bu dönem hariç, 20. yüzyıl başlarında kısa bir dönem ara verilse de, Osmanlı sonrası Cumhuriyet'in ilk döneminde de devam etti. Serandi Arşizen'in (1809-1873), Osmanlı'daki liberal politik iktisadın ilk telif eserlerinden biri olan *Tasarrufât-ı Mülkiye* ile Tanzimat'ta başlayan bu süreç, Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), Sakızlı Ohannes Paşa (1836-1912), Münif Paşa (1830-1910), Mehmed Şerif Efendi, Mehmed Cavid Bey (1875-1926) ve son olarak İbrahim Fazıl Pelin (1886-1944) üzerinden Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılmış oldu.

Bu çalışmada, serbestî yanlısı ve üniversite hocası İbrahim Fazıl Pelin'in hayatı ve ilk eseri arasında yer alan *İlm-i İktisad Dersleri* ele alınacaktır. Onu ayrıcalıklı kılan, hem Osmanlı, hem de bir Cumhuriyet iktisatçısı (ve maliyecisi) olmasının yanı sıra, adında *iktisad* olan ve Osmanlı'da basılmış *son iktisat* kitaplarından olmasıdır.

2.

Hakkında fazla bilgi olmayan İbrahim Fazıl Pelin'e dair sınırlı malumatın bir kısmı Oktay Aras Kitaplığı adlı internet sitesinde yer almaktadır (Aras 2017). Buradaki bilgilere göre Pelin, 1886 yılında Selanik'te doğdu. Selanik *Feyziye Rüşdiyesi*'nde orta, *Merkez İdadisi*'nde lise öğrenimini tamamladı. 1909'da *Mülkiye*'den mezun oldu. Aynı yıl *Maliye Nezareti*'nde memur olarak göreve başladı. Bir süre sonra Paris'e gönderildi ve *Ecole Libre des Sciences Politiques*'de 3 yıl okudu. 1912'de yurda dönünce Mülkiye'ye doçent olarak girdi, daha sonra profesörlüğe yükseldi. Aynı dönemlerde

Galatasaray Sultanisi Ticaret Şubesi'nde öğretmenlik yaptı ve 23 Kasım 1944'te İstanbul'da öldü. Ölmesinden bir yıl öncesine kadar yedi yıldır (1936-43) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde Ordinaryüs Profesör olarak Maliye ve Mali Kanunlar Kürsüsü başkanlığını yürütüyordu.

Aynı yerdeki bilgilere göre eserleri ise şöyle sıralanmıştır: *İlm-i İktisad Dersleri* (1330 [1914]), *İktisâd-ı Zirâî* (1330 [1914]), *Bütçe* (1332 [1916]), *Muhtasar İktisad-ı Zirai* (1341 [1925]), *İktisad* (1927), *Arazi Terk ve İlha-kında Devlet Borçları ve Lozan'da Osmanlı Borçlarının Taksimi* (1939), *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar* (1942) ve *Finans İlmi Bütçe* (1944). Ayrıca çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri de bulunmaktadır. Bir de *Ordinaryüs Profesör İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan* (1948) adıyla Pelin için yapılmış armağan çalışmayı belirtmek durumundayız.

Kariyerine Darülfünun'da Mustafa Nail Efendi'nin asistanlığı ile başlamış, ölümüne kadar İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat Fakülteleri ile İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebinde maliye dersleri vermiştir. Maliye ilmini, Türk sistemleri ve kanunları üzerine kurarak *Finans İlmi* kitabıyla da en verimli çalışmalarını (Onar, 1948: 6) yaptı. Maliye öğretiminde 1940'a kadar geçen döneme damgasını vurmuş önemli kilometre taşlarından biri olan İbrahim Fazıl Pelin'i F. Neumark şöyle değerlendirmektedir: "Pelin, Fransa'da öğrenim görmüştü. Sadece Fransızca kaynakları tanıyordu ve koyu liberal Rüstow'un dediği gibi *taş devri liberali* görüşleri savunuyordu" (Nadaroğlu, 1985: 54; Neumark, 1982: 58). Liberal iktisâd görüşünü benimsemesinde, kendisi de liberal iktisadî görüşte olan Mehmed Cavid Bey'in etkisi olmuş olmalıdır. Çünkü Pelin 1909'da Mülkiye Mektebi'nden mezun olduğunda Cavid Bey de bir yıldır (21 Kasım 1908 / 26 Şevval 1326) aynı okulda İlm-i İktisad ve İstatistik dersleri muallimliğini yürütüyordu (Pakalın, 1978). Neumark gibi Şevket Süreyya Aydemir de, Pelin'in 'çok müsamahalı bir liberal' olduğunu teyit eder ve Pelin'in liberalliğini 'Cavid Bey iktisatçılığı'na benzeterek her ikisi için de 'müstemleke iktisatçısı' tabirini kullanır (Dölen, 2010).

İstanbul Üniversitesi Personel Daire Başkanlığı'ndaki "İbrahim Fazıl Pelin" özlük dosyasında, memuriyete giriş ve ayrılış tarihleri, her unvan değişikliğindeki maaş artış veya azalışları, unvan ve kurum değişikliklerine dair bilgilere yer verilmiştir. Buna göre Pelin, 29 Nisan 1912'de Mülkiye Mektebi'nde muallim muavini olarak göreve başladı. Göreve başladığında maa-

şı 500 kuruş, bir yıl sonra 14 Temmuz 1913'te aynı unvanda maaşı 1000 kuruş olmuştu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Maliye ve İstatistik Ordinaryüsü olarak emekli olacağı kadroya 9000 kuruş maaşla 1 Ağustos 1933 yılında atanmıştı. Ancak bu arada, İstanbul Üniversitesi'nden (Dârülfünûn, Mülkiye Mektebi) başka Ticaret Mekteb-i Âlisi ve Galatasaray Lisesi Bankacılık Şubesi gibi bazı eğitim kurumlarında da görev yaptı ve çeşitli kadrolarda bulundu. Muallim muavini unvanından sonra sırayla, Hukuk Fakültesi İlm-i İktisat ve Kavânîn-i Maliye Müderris Muavinliği, İlm-i İktisat ve Usul-ü Kavânîn-i Maliye Müderris Muavinliği ve Mektebi Mülkiye sınıfı İnzarî Maliye Müderrisliği, İlm-i İktisat ve Usul-ü Kavânîn-i Maliye Müderris Muavinliği, İlm-i Malî Muavinliği ve Kavânîn-i Maliye Muavinliği, Kavânîn-i Maliye Muavinliği, Usul ve Kavânîn-i Maliye Muavinliği, İlm-i Malî ve Kavânîn-i Maliye Muavinliği, İktisat ve Ziraat ve İçtimâî Müderris Vekaleti, Mukayeseli Kavânîn-i Maliye ve İstikrâzât Müderris Vekaleti, Maliye Muallimliği, İlm-i Malî ve Kavânîn-i Maliye ve İstikrâzât M[üdürrisliği], İktisat Serbest Müdürrisliği ve son olarak Maliye ve İstatistik Ordinaryüs[lüğ]ü gibi kadrolarda bulundu (İstanbul Üniversitesi).

Osmanlı son dönemi maliyecileri arasında yer alan Mehmed Cavid Bey gibi Pelin de, hem Selanikli hem de liberal iktisat görüşüne sahipti. Son dönem İstanbul'una ve/veya Cumhuriyet'in kuruluşuna damga vuran, etkili olan Mustafa Kemal Atatürk, Afet İnan, Hasan Tahsin, Ahmet Emin Yalman, Sabiha Sertel, Nazım Hikmet, Salih Bozok, Emanuel Karasu, Fazlı Necip, Kenan Rifâî, Doktor Nazım Bey, Moiz Kohen, Mithat Şükrü Bleda, Cahit Arf ve Refet Bele gibi akademisyen, edip, aydın, gazeteci, siyasetçi ve askeriyeye kökenli kişilerin pek çoğunun Selanikli olması (İpek, 2011; Veinstein 2014), *Selanik Ekolü* tanımlamasını neredeyse haklı çıkaracak niteliktedir.

3.

İbrahim Fazıl Pelin'in 1914-15 (1330) tarihli *İlm-i İktisad Dersleri* (İİD) adlı ders notlarından derlenen kitap, sonradan *İktisad*'a dönüşecek olan ilk çalışmalarındandır. İİD, İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat Fakülteleri öğrencilerine ders notu olarak düşünülmüş ve kitap olarak basılmış olup, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde Yer: 70-4737, Dem: 7C8418, Es. No. 1927: 17 ve Remiz: A.K. 260 numarada kayıtlıdır. Kapak

içi ilk sayfalarda “*Mekteb-i Hukuk Birinci Sınıfında Muallim Fazıl Bey tarafından takrir olunan notlardan müteşekkildir. Nüshası mahdûd ve hâricde satılması memnû’dur.*” notu düşülmüş eserin, Bâb-ı Âli Ebussuûd Caddesinde Numara 19’da, 1330 yılında Hukuk Matbaası’nda basıldığı bilgisine yer verilmiştir.

İİD 1914’te yayınlandığında, Pelin’in hocası Mehmed Cavid Bey’in *İlm-i İktisad* adlı dört ciltlik kitabı 1901’de yayınlanmış ve muhtemelen Mülkiye’de okutulan da tek iktisat kitabıydı. Cavid Bey, 1910 yılında ikinci bir *İlm-i İktisad* kitabı daha hazırlar. Kitabın başlığında “Mekteb-i idâdiyeye mahsus” ibaresi yer aldığından (Karaman, 2001: 11) idâdiler için hazırlandığı açıktır. Cavid Bey’in *İlm-i İktisad*’ı salt bir liberal iktisat kitabı olarak ortaya konulmuşken, Pelin’in İİD’si, ağırlığını liberal iktisat görüşüne vermede, diğer okulların da görüşüne yer vererek *ortada* durmaya çalışır gibidir.

262 sayfa olan İİD, bir kitap gibi bölüm ve kısımları ayrıca belirtilmiş olmaması, ayrıca konuların sıralanışı ve ana başlıkların tasnifindeki belirsizlik nedeniyle düzenden yoksun bir izlenim uyandırmaktadır. Buna karşılık eser, ayrıntılı bilgilere yer vermesi bakımından okurun ilgisini canlı tutacak üslûp ve özelliklere sahiptir. Çalışmada ele alınan konular *İlm-i İktisadın Mevzuu ve Tarifi, Sosyalizm Mektepleri, Müşahede ve İstidlalin Aynı Zamanda ve Müştereken İstimali, Mesalik-i İktisadiyenin İcmalen Tarihi, Kavanin ve Malumat-ı İktisadiyenin Derece-i Vüsuk ve Katıyyeti ve Tatbikatda Faidesi, İstihsal-i Servet, İstihlak Temerküzü, İstihsalde İştirak ve İstihsal Kooperatifleri* gibi dokuz ayrı başlıkta incelenmiştir.

İlm-i İktisadın Mevzuu ve Tarifi başlığı altındaki ilk konu, iktisadın tanımını ve yazım yöntemine ayrılmıştır. Tanımlamaya geçmeden tümdengelem bir yöntemle en üste tabiî ve hikemî ilimler, yani ictimâî ilimler konulmakta, buradan ahlâk, hukuk, iktisat, din ve lisan gibi alt dallara ayrılarak doğrudan iktisadın tanımına geçilmektedir: “İktisat; İstihsâl (üretim), tedâvül (dolaşım), inkısâm (bölüşüm) ve istihlâk (tüketim), servet (birikim) ve ihzâr ve istihsâr-ı hudemât (hizmet) meselelerini yönetip, cemiyet hâlinde yaşayan insanların içsel sezilerinden ortaya çıkan kanunlardan bahseder” (Pelin 1914: 3). Buna karşılık Cavid Bey *İlm-i İktisad*’da Paul Leroy Beulieu’in daha ayrıntılı iktisat tanımına yer vermiştir: “İktisat ilmi, tabiatın insanlara kendiliğinden bahşetmediği faydaları ortaya çıkaran ve bun-

lardan faydalanmak için kullanılacak olan, insanların çalışmalarının tesir ve faaliyetlerinin suretini gösteren kanunlardan bahseden bir ilimdir.” (Mehmed Cavid Bey, 1901/2001: 11).

İlm-i İktisâdda Usûl-ı Taharrî başlığıyla iktisatta yazım yönteminin ele alındığı kısımda, Charles Gide’in tümevarım yöntemine atıf yapılarak aktarılan *gözlem, istatistik ve tarih incelemesi* kavramları ayrıştırısıyla ele alınırken, istatistiğin genellikle suiistimal edildiğinden veya yanlış yorumlandığından bahsedilmesi önemli bir değerlendirmedir (Pelin, 1914: 23-27). Tarih incelemesi kavramı ele alınırken Alman Tarihçi Okulu’na atıf yapan yazar, himâye usulüne karşı tavrını verdiği örnekle belli eder: “[K]urûn-ı kadîmede kralların bahsettikleri imtiyâzât birçok sanâyiin sebab-i terakkî ve teâfisi olduğunu görmekle bugün de sanâyie usûl-i himâye tatbik etmenin ve serbestî-i rekâbeti men eylemenin şâyân-ı tercih olduğuna hükmetmek doğru değildir. O zaman kralların bahsettiği imtiyâzât fâide temîn ederdi. Çünkü devletin veya esnâf cemiyetlerinin terakkîyi boğmak için vâkı olan tahdîdâtlarına karşı bu imtiyâzât bir sed idi. Bugün ise aynı tahdîdât mevcûd değildir. Binâenaleyh usûl-i himâyenin makûs netîce tevlið etmesi muhtemeldir” (1914: 28-29).

İktisadi düşünce tarihi ve kısa bir iktisat tarihi ile harmanlanan çalışmada, *iktisat tarihçileri yerine meslek tarihi taraftarları* tabiri kullanılır. Yazar, iktisat tarihçilerinin düştüğü hatalardan bahseder. Bu hataların başında da, geçmişte olan bir olayın sonraki dönemler için hemen genelleştirilmesi gelmektedir: “Bazen esnâ-yı tettebbu’da bazı gârâ’ib hâdisât tezâhür eder ve belki de bu hâdisâtın garîb görünmesi bizim bunun esbâb ve sevâikını lâyıkıyla bilemediğimizden ileri gelir. Bu gibi hâdisâtı kavânîn ve umûmiyye diye almak, buna hüsn-i teccüsümüzü okşamaktan başka bir ehemmiyet atfetmemek icâb ederken meslek târihi erbâbı bu hâdiselere büyük bir ehemmiyet atfetmektedir” (28). *Menfaat-i şahsiyye* kuralı üzerinden fizyokraziye ve oradan *serbestî* (liberal) ekolden olan Smith, Malthus, Ricardo, Mill, Say ve Bastiat gibi ünlü İngiliz ve Fransız iktisatçılara geçen Pelin, onları tanıttıktan sonra liberal iktisatçıları en çok meşgul eden meselenin, iktisadî olayları idare eden doğa kanunlarını ve bu kanunların belirli bir sosyal olayda nasıl bir etkiye neden olacağını görmek veya kestirmek olduğunu belirtir.

Kitabın ana başlıkları arasına giren *Sosyalizm Mektepleri* (37-50), dört

sosyalistin tanıtımına ayrılmıştır: Saint Simon, François Marie Charles Fourier, Louis Blanc ve Robert Owen. Sosyalistlerin tanıtımından sonra, *menfaat-i şahsiyye* kavramına tekrar döner. Bütün iktisadî *menfaat-i şahsiyye* kavramı üzerinden anlamının veya sadece bu kavrama indirgemenin yanlışlığına dikkat çeker. *Mesâlik-i İktisâdiyyenin İcmâlen Târîhi* başlığı altında fizyokrasi ekolünün oluşumundan önceki devirleri, fizyokrasi ve serbestî ekolleri ve müdahale yanlısı (*interventionism*) ekollerin tezleri üzerinde durulur. Ancak fizyokrasi ve serbestî ekollerin ele alındığı bölümde sosyalistlerin tanıtımına yine devam edilir. Bu kişiler arasında Fransız sosyalistlerinden [Étienne] Cabet ve [Pierre-Joseph] Proudhon'u sayarken, Alman sosyalistleri olarak da [Ferdinand Johann Gottlieb] Lassalle, [Johann Karl] Rodbertus ve Karl Marks'ı sayar.

Lassalle yalnız Alman işçi sınıfı ile meşgul olmuş, bu bağlamda sosyalizmin birinci özelliği olarak da millî olmayı ve buna ilaveten müstebid olunması gerektiğini lüzumlu görmüştür. Buna karşın Marks'ın sosyalizmi ise beynelmileldir. “Sosyalistler meyânında en mühim bir mevki işgâl etmiş, sosyalizme bir şekl-i ilmî, bir gâye-i muayyene, bir düstûr-i cidâl bahşetmiş olan dahi Karl Marks'dır” (69). Marks'ın kısa bir hayat hikâyesini verdikten sonra Pelin, onun iki teorisi üzerinde durur. Birincisi kıymet fazlası (*fazla-isa'y, la plus value*), ikincisi de temerküzdür (*concentration*). Kıymet fazlası teorisiyle Marks'ın, sermaye sahibi sınıfın ne şekilde işçi sınıfının aleyhine / zararına olarak servet kazandığını göstermek istediğini vurgular. Marks da Ricardo gibi bir malın kıymetini emeğin belirlediğini söyler. Mal ve hizmet mübadelelerinde ortak olanın emek olduğundan hareketle Pelin, Marks'ın emeğin merkezîliği fikrine vardığını kaydeder. Kapitalizmin (*sermâyedârlık usûlü*) başlangıcını 16. yüzyıl olarak gören Marks, kapitalizmi ise işçinin patron menfaatine çalışması olarak tanımlar (72).

Marks'ın sosyalizmini Fransız sosyalizminden ayırdığı gibi, 19. yüzyıl ütöpik sosyalizminden de (*hayâlî sosyalizm, meslek-i iştirâkî*) ayırır ve onun bilimsel sosyalizm olarak kabul gördüğünün altını çizer. Marks'tan sonra sosyalizmin ikiye ayrıldığını ve bunların ıslahatçı sosyalizm (*reformiste socialisme*) ile ihtilâlcî sosyalizm (*socialisme revolutionnaire, sendikal sosyalizm*) olduğunu belirterek bahsi kapatan Pelin, meslek-i müdahale (*interventionnisme*) konusuna böylece adım atmış olur.

Müdahaleciliğin, sosyalizm ile meslek-i serbestî (liberal iktisat) görüşlerinin tam ortasında yer alan, altmış yetmiş yıllık bir geçmişe sahip ve o günün Almanya’ında revaçta olan bir iktisadî düşünce olduğu anlatılır. Almanya’da devlet sosyalizmi (*socialismes d’Etat*) adı verilen müdahalecilik, Alman üniversitelerinde okutulduğu için, kürsü sosyalizmi (*So-de la chaire*) dendiğine de değinen yazar, söz konusu düşüncenin İngiltere ve Fransa’da da gittikçe yaygınlık kazandığını belirtir. Bu alanın düşünürleri arasında [Friedrich] List, Adolph Wagner, Avusturyalı Schoeffle(?) ve Fransa’da meslek-i tarihinin en büyük temsilcisi hukuk fakültesinin sâbık duâyesi Mösyö [Paul] Cauwés gibi kişileri sayar.

Hatırlanacağı üzere hukukçu olan ve Alman tarihselciliğinden etkilenen Cauwés (Schumpeter 2009: 843; Suarez-Pots, 2012), “*Millî İktisat*” yanlısı Alman iktisatçı Friedrich List’in etkilediği kişiler arasında yer alanlardandır. Hem Cauwés, hem de List’in Osmanlı’da etkilediği kişiler arasında ise iktisadi liberalizm karşıtı ve sanayileşme taraftarı Akyığıtzade Musa gelmektedir. Bu bağlamda konunun Akyığıtzade Musa’ya getirilerek adının zikredilmesinin diğer bir sebebi de, Osmanlı iktisat terminolojisinde *iktisat* yerine kullanılmakta olan *ilm-i servet* yerine *iktisad* terimini kullanmış ve her iki kavramın aynı şey olduğunu ileri sürmüş olmasıdır (Genç ve Özgür, 2011: XXXVIII; Musa, 2016).

Ancak burada konu tekrar sosyalizme gelir ve Hıristiyan sosyalizminin Katolik ve Protestan sosyalizmi şeklinde ikiye bölünüşü üzerinde durulur. Müdahalecilik konusunda Hıristiyan sosyalizminden bahsedilmesinin nedeni, söz konusu hareketin ilahi kanunların bir uzantısı olarak gördükleri doğa kanunlarına olan saygısı dolayısıyla *liberal iktisada* doğru yaklaşırken, kendi haline bırakılan toplum düzeninin kimi yerlerde bozulduğundan hareketle ona müdahale edilmesi gerektiğini düşündükleri için de *sosyalizme* yakınlaşmış olmalıdır. Hareketin gelgitli yapısı, onların da müdahalecilik gibi liberal iktisatla sosyalizm arasında, orta bir noktada durmalarını ve değerlendirilmelerini elzem kılmaktadır. Eserde, ardından müdahaleciliğin bir kolu olarak solidarizme (*meslek-i tekâfül*) değinilir ve bu düşüncenin en önemli düşünürünün Léon [Victor Auguste] Bourgeois olduğu bilgisine yer verilerek konuya son verilmiş olur (1914: 79-82).

İktisadî düşünce okulları ağırlıklı bu girizgâhtan sonra konu, iktisadî ma-

lumat ve kanunlara gelir. Günümüz iktisatçılarının pek çoğunun liberal iktisat (serbestî) taraftarı olduğu vurgusu yapılan ve kitabın sonuna kadar devam edecek bu kısım, esas olarak iki husus üzerinde durur: Üretim ve tüketim. Ancak üretim konusu, bu kısmın görece olarak daha çok üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Servetin üretimi (*istihsâl-i servet*), üretimde ortaklık (*istihsâlde iştirâk*) ve üretim kooperatifleri gibi başlıklarda ele alınan üretim meselesinde de en çok işlenen konu servetin üretimi olmuştur. Servetin üretimi ise servet üretiminin unsurları (tabiat, emek ve sermaye), işbölümü, işbölümüne karşı itirazlar, üretimin düzenlenmesi, rekabet ve üretimin tarihi gelişimi gibi alt başlıkları kapsamaktadır (86-188).

Servet üretiminin unsurları arasında her ne kadar *tabiat*, *emek* (sa'y) ve *sermaye* diye sadece üç faktör sayılmış ise de, bahsi geçen başlıklar arasında üretim faktörlerinden *teşebbüsün*, *üretimin düzenlenmesi* gibi bağımsız bir başlık altında incelenmiştir. Yapılan tasnifli tanım oldukça sadedir: “İşte eşyâ ve hıdemât-ı istihsâli için vücûda getirilen teşkilât-ı iktisâdiyeye teşebbüs –entreprise- itlâk olunur. Sermâye veya sa'yin mukâbilini ödeyip istihsâlâtın fiyat-ı bey'iyyesini kendisine mâl edecek sûretde sa'yin tensikini deruhde eden kimseye veya kimselere müteşebbis -entrepreneur- veya ba'zı mu'allimlerinin tercüme ettikleri vechile müte'ahhid denir.” Teşebbüs dışında diğer üretim faktörlerinin gelirleri de aynı yerde tekrar edilmiştir: “Bu şerâit dâhilinde vâki' olan teşebbüsâtta sa'yin ya'ni ameleinin hissesine ücret –salaire- sermâyedârların hissesine interest ve avâmil-i tabiiyyesini (arâzisini) icâr eden kimselerin hissesindeki -rente- irâd tesmiye olunur.” (168). Üretimin unsurları arasında sadece üç faktöre yer verip, *teşebbüsü* başka bir konu altında inceleyen sadece Pelin değildir. Ondan önce, Mehmed Cavid Bey tarafından yazılan *İlm-i İktisad* kitabında da teşebbüse yer vermeyen aynı üçleme vardır: “Servetin üç üretim vasıtası vardır: Biri tabiat, biri çalışma ve gayret, biri de sermayedir.” (Mehmed Cavid Bey, 1901/2001: 21).

Pelin, emek bahsini emeğin mahiyeti, kısımları, serveti doğurmasındaki payı üzerine olan fikirlerin gelişimi, verimlilik şartları ve vicdanı gibi başlıklar çerçevesinde ele alır. Ona göre emek, “gelişigüzel sarf edilen bir kuvvet olmayıp özellikle insanlara mahsus, insanlar tarafından sarf edilen bir kuvvettir.” Bunun iki şartı vardır. Birincisi, “sarf edilen kuvvet ihtiyarî

olmalıdır”. İkincisi, sarf edilen emeğin zevk almaktan başka bir amaca yönelik olmasıdır. Buna göre “insanın, hazlardan faydalanması başka bir maksada matuf olmak üzere tercih ettiği bir kuvvettir” diyerek, emeğin başka bir tanımını vermeye çalışır (1914: 95-96).

İnsanın tabiat olarak tembel olduğunu kabul eden Pelin, onu bu tembelikten kurtarıp çalışmaya iten şeyin zaruret ve ihtiyaç olduğunu belirtir. Zaruret nedeniyle çalıştığı içindir ki, der Pelin, çalışmak pek çok insana zahmet verici gelir. Bunun için de olabildiği kadar *az emek* ile amacına ulaşmaya çalışır. İktisatta (ilm-i iktisatta) buna *az emek kanunu* (sa’y-i ekall) denir (96). İnsanları icat yapmaya teşvik eden güdünün de *az emek kanunu* olduğunun altını çizer (97). Emeği, bedensel ve zihinsel çalışma olarak ikiye ayırdığı bölümden *emeğin verimlilik şartları* kısmına geçer.

Tıpkı insanı maddî, zihnî ve ahlaki olarak üç açıdan ele aldığı gibi Pelin, emeğin verimlilik şartlarını da üç başlık altında toplar: Faaliyet, maharet ve çalışma süresi (*müddet-i sa’y*). Verimliliğin ilk şartı olarak, emeğin özgür olmasını sayar: “İnsan ancak serbest olduğu zaman ya’ni mahsûl-i mesâ’isinden başkası değil kendisi istifâde edeceği vakit, fa’âlâne çalışır. Beşeriyet bu keyfiyeti uzun tecrübelerle anlamıştır. Zirâ tarihte aynı zamanda ahlâken ve iktisâd-ı vücûdu elzem olan bu kâideyi ihlâl edecek birçok ahvâle tesâdüf edilmiştir.” diyerek bahsi, tarihte var olan esaret (*servage*) sisteminin sürdüğü ülkeleri ve ortadan kaldırdığı dönemlere getirir (105-108).

Ancak emeğin özgürlüğünü sınırlayan sadece esaret değildir. “Fransa’da 13. asırdan inkılâb-ı kebîre kadar ve diğer bazı memleketlerde 19. asrın evsatinâ kadar süren lonca usûlü *-regime corporatif-* dahi sâ’înin mesâisini serbestçe inkişâf ettirmesine uzun müddetler bir hâil olmuş”tu (108). Burada da lonca sisteminin bazı esasları üzerinde duran Pelin, çalışanın emeğini özgürce kullanamamasından dolayı bu sistemin iktisadi açıdan çok tahripkâr olduğuna işaret eder (110). Esaret ve loncadan sonra emeğin verimlilik şartlarından olan *emeğin vicdanı* bahsine değinerek, üretim faktörlerinden olan sermaye konusuna geçilmiş olur.

Pelin, sermayeyi servet üretimimin üçüncü bileşeni olarak kabul eder. Eğer sermaye olmasaydı, der, insanlık var olabilmek için sonsuza kadar avcılık veya balıkçılıkla uğraşmaya mecbur olacaktı. Yazara göre insanlar başlangıçta, hayvanlar gibi el ile tuttıkları av ve balıklarla besleniyorlar;

tabiatın sırlarını keşfedinceye kadar insanlar, kas güçleri sayesinde tabiatın yararlanıyorlardı, der (112). Ardından sermayenin ortaya nasıl çıktığını ve kendi içinde kaç'a ayrıldığını açıklar: "Müddeharât-ı ilmiye tabi'atdan ve sa'y-i maddîden edilen istifâdeyi günden güne tekemmül ettirdi ki müdeharât-ı maddiyede istihsâlâtta kullanılacak üçüncü âmili ya'ni sermâyeyi bize bahş ve i'tâ eylemiştir." İnsanlığın maddi birikiminin *tüketim malları* (*emvâl-i istihlâkiye* -fonds de consommation-) ve *sermaye* olarak ikiye ayrıldığını, ev, elbise, yiyecek, mobilya ve süs eşyası gibi malların tüketim malları olduğunu; alet, makine, hammadde, yol, kömür ve makine yağı gibi maddelerin de sermaye sayılacağını (114-115), sermayenin "yine istihsâl-i servetde kullanılacak bir cüz'-i servet" gibi pek çok tarifinin yapılabileceğini söyler (115). Ama bu ayrımın keskin olmadığını, duruma göre birbirilerinin yerine geçebileceğini de ilave eder.

Servetin pek çoğunu doğrudan doğruya sermaye olarak kabul eden Pelin, "bunların bir kısm-ı mühimmi olan tabiatın ma'dûd iken sermâye hâline getirilmişlerdir", diyerek bunların ne olduğunu maddeler halinde sıralar: "1- Kâbil-i zirâ'at-ı arâzi: Bu kısım evvelâ bâkir arâziden sırf tabi'atdan ibâretti. Lâkin üzerine tatbik olunan bir takım ameliyat-ı islâhiye: Tefcîr, iskâ, irvâ ve ilh. gibi islâhât, onları kuvâ-yı tabi'iyeye hâlinde sermâye hâline inkilâb ettirmiştir. 2- Zirâ'at ve sanâyi'e yarayan inşâât. 3- Sanâyi'de kullanılan hayvânât. 4- Sanâyi'de şekli değiştirilip i'mâl olunacak mevâd-ı ibtidâiyye. 5- Âlât ve makine. 6- Nakid, nakid vâsıta-i mübâdele olmakla, vâsıta-i istihsâl olan âlât mevki'indedir. 7- Yollar, kanallar, limanlar, demir yolları ve ilh." (116).

Sermayenin servet üretiminde vazifesi başlıklı kısımda Pelin, sosyalistlerin, sermayenin servet üretiminde ancak bir araç olduğunu iddia etmelerini *mugalata* olarak değerlendirir. Sermaye, der, "aktif olsun, pasif olsun bir üretim unsurudur, sanayie faydası olur, emeğin verimliliğini artırır. Bundan dolayı sermayeden sarf-ı nazar etmek mümkün değildir. Öyle ise sermayenin verdiği faydayı ödemek, ona da bir kira (icâr) ve faiz temin etmek kesinlikle zorunludur" (120). Sermayenin çeşidi, bireysel açıdan algılanışı, meydana gelişi, ortaya çıkışında çalışma düzeninin ayarlanması gibi başlıklar, bu bahiste kritik edilen konular arasında yer almaktadır.

Servetin Üretimi başlıklı kısımda dikkat çeken konulardan biri de rekabet-

tir. Pelin, rekabetin bazılarınca “zayıfların kavîler tarafından ezilmesi” şeklinde algılanması nedeniyle bazı mahzurlarından bahsedildiğine vurgu yapar. Fakat iyice incelendiğinde mahzurların rekabetin kendisinde değil, onun suistimalinden kaynaklandığını söyler. Rekabetin faydasını Darwin’e atıf yaparak açıklamaya çalışanlara karşı, iktisattaki rekabetle hayvanlar arasındaki rekabetin farklılığına işaret eder. Hayvanlar âlemindeki gücünün ayakta kalışı ile iktisattaki rekabetin aynı sonucu doğurmadığını veya doğurmayacağını ispata çalışır. Bazı kere, der Pelin, rakiplerin iktisâdî alanda başarılı olmak için gayrimeşru ve gayri ahlâkî araçlara müracaat etmekte olmalarını rekabete bir itiraz sadedinde ileri sürerler. Sorunun esası aslında doğrudur, yani rakiplerin bazen gayrimeşru araçlara müracaat ettiklerine şahit olunuyor. Fakat bundan dolayı rekabeti değil bu araçları suçlamak ve gayrimeşru araçları hükümet kuvvetleri ile yasaklamak ve zor kullanmak gerekir. Bu gayrimeşru araçlardan kurtarıldığı takdirde rekabet, insanlığın ilerleticisi ve iktisâdî faaliyetleri düzene sokucu unsuru olur. Sadece üretim değil bütün iktisâdî işlemler rekabetin kontrolünde gerçekleşir (175-176).

Rekabet, eşyanın doğal kıymetinin ve mübadelenin bir düzenleyicisidir. Her üretici kendi üretimini diğer üreticilerle rekabet ederek arz ettiği zaman ve her tüketici de kendi ihtiyacını dilediği kimseden satın almakta özgür olduğu vakit, kıymet ve eşyanın fiyatı, doğal bir şekilde belirlenmiş olur. Çünkü mübadele edilen şeyler arasındaki kıymet dengesi ancak üreticilerle tüketiciler arasındaki serbest görüşmeler sayesinde sağlanabilir. Dahası, rekabet üretimin düzenleyicisidir. Üretimi tüketim esasına göre düzenleyen odur. Bu durum, asla dikkatimizi çekmeden her gün gözümüz önünde doğal bir şekilde gerçekleşmektedir (176). Rekabeti fayda esasına göre düzenlemek imkânsızdır. Eğer faydanın kıymet gibi bir gerçek ölçüsü bulunsaydı o zaman belki de faydayı üretim dengesi olarak ele almak mümkün olurdu. Pelin özetle, üretimi düzenleyecek olan ancak rekabettir (178), şeklinde konuyu sonlandırarak liberal iktisada olan yakınlığını da ortaya tekrar koymuş olur.

Pelin, [Auguste] Souchon’a dayanarak, *üretimin tarihi gelişimini* dört aşamaya ayırır: 1- Sanat-ı âilevî yâhud sanat ehli devri, 2- Sanatkâr devri, 3- Meskende icrâ-yı sanat devri ve 4- Fabrika devri. Birinci devirde alievî üretim adı altında birleşmiş olan yapılar tarafından idare edilir. İktisâdî birey ailenin kısmen bir parçasıdır. Lakin o zamanda aile şimdiki aileler gibi

ana-baba ve çocuklardan ibaret olmayıp âdeti bir kabile idi. Hatta esirler de aile kavramı içine dâhildi. Bu devirde emtia, pazara arz etmek maksadıyla üretilmeyip her aile kendi ihtiyacını tamamen kendisi tedarik eder ve üretti. Mübadele, nakit, bu devirde yoktu. Eski Yunanistan ve Roma'nın başlangıçlarında, tamamen değilse de kısmen ailevi üretim aşaması egemen olmuştur. İkinci devir, sanatkâr tarafından icra edilen meslek (*metier*) devridir (183). Meskende icrâ-yı sanat devri bundan önce mevzubahis olan sanatkârlık devrine gayet yakındır. Sonuncu safha fabrikalar devresidir. Artık bu devirde sermaye ile emek ve iş birbirinden tamamen ayrılıyor. Kısmen veya tamamen sermayedar olan müteşebbis bu devrede işe lâzım olan âlet ve edevatı, makineleri ve hammaddeleri hazırlıyor. Sermayeye sahip olmayan işçi de sermayedarın gözetimi altında imalathanelerde veya fabrikalarda çalışıyor. 18 ve 19. asırda imalathanelerde el ve adi âlet ve edevat ile üretimde bulunduğu için “el ile imalat” devresi adını alan bu üretim safhası, 19 ve 20. yüzyılda devasa ve muazzam makinelerle üretimde bulunduğu ve binlerce işçinin bir fabrikada toplanmasını zorunlu kıldığı için “makine ile imalat” devresi adını almıştır. Bununla beraber bu iki devre arasında üretimin daha büyük bir surette icra edilmiş olmaktan başka esaslı bir fark mevcut değildir (185-186).

Üretimin merkezileşmesi (istihsâlin temerküzü) meselesi, sanayiî, ticaretin ve ziraatin merkezileşmesi alt başlıkları altında ele alındıktan sonra üretimde şirketleşme (*istihsâlde iştirâk*) ve üretim kooperatifleri konuları ile kitap sona erer. Üretimde şirketleşme bahsinde kolektif, komandit (adi ve eshamlı komandit) ve anonim şirketlere yer verilir. Burada doğal olarak anonim şirketler üzerinde daha çok durulur. Anonim şirketlerin iktisadi önemi, sosyal faydası ve tehlikeleri ayrı ayrı alt başlıklarda incelenir ve ayrıntılı bilgilere yer verilir.

Üretim kooperatiflerinin (*Les copératives de production*) tanımı şöyledir: “Bireyler bir patron hesabına çalışacak yerde, kendi hesaplarına çalışırlar ve müteşebbis mevkiinde kendileri bulunurlar. Kolaylıkla anlaşılacağı üzere bu çeşit şirketlerden maksat emeği bir noktada toplamak, işçiyi patronsuz çalıştırıp patrona ait olacak kârı şirket üyesi, yani şirkete ortak olan işçi arasında bölüşmektir. İşte bu şirketlerde üretim yardımlaşma şirketi yahut üretim kooperatifleri” diye tarif edilir. Bu tür kooperatiflerin pek yaygın olma-

dığını belirten Pelin, Fransa'dan örnekler verir: “Bugün Fransa’da yaklaşık 400 kadar üretim kooperatifi mevcut olup üyesi 18 bin miktarını geçmemekte ve üretiminin toplamı 50 milyon frangı aşmaktadır. Bu neticeye ulaşmak için dahi üretim kooperatifleri pek uzun müddet beklemeğe mecbur kalmışlardır.” (249). Bu tarz kooperatiflerin gelişmesi önündeki en büyük engellerin arasında sermaye kıtlığı ile kooperatiflerin yönetimi zorluğunu sayar. Bağımsız üreticiler arasındaki ortaklıklara da değindiği son kısımda ziraat sendikaları, ziraat kooperatifleri ve arazi sahiplerinin sendikaları konusuna değinerek anlatımını sona erdirmiş olur.

4.

Adında “iktisat” geçenler açısından Osmanlı’nın en son -ders notları şeklinde bile olsa- iktisat kitabının yazarı İbrahim Fazıl Pelin, Cumhuriyet döneminde de İstanbul Üniversitesi’ndeki hocalığına devam ederek yeni eserlerini yayınlamayı sürdürdü. Liberal iktisadî görüşlerinin hâkim olduğu *İlm-i İktisad Dersleri* (1914), bir kitap bütünlüğünden (tasnif ve kompozisyon) uzakmış gibi görünse de, verilen ayrıntılı bilgiler, yararlanılan yazarların çeşidi ve akıcı üslûbuyla dönemi ve lisans eğitimi için hayli doyurucu bir ders kitabı özelliğini taşımaktadır. Bazı noktalardan Mehmed Cavid Bey’in *İlm-i İktisad’ını* (1901) tekrarlıyor. Örneğin Cavid Bey’in eserinde olduğu gibi üretim faktörleri olarak *emek*, *sermaye* ve *tabiatın* sayılıp *teşebbüsün* sayılmaması, Pelin’in eserinde de yineleniyor.

İbrahim Fazıl Pelin, Mehmed Cavid Bey, Hasan Saka, Hasan Tahsin Ayni ve Cezmi Erçin gibi erken Cumhuriyet döneminin önemli akademik maliyecileri ve iktisatçıları arasında yer almaktadır. Kendisinden önce Tanzimat’ta Serandi Arşizen’in *Tasarrufât-ı Mülkiye* ile başlayan liberal iktisat kitapları geleneği, Pelin’in de içinde bulunduğu kuşakla birlikte Cumhuriyet’e tevarüs etmiştir.

On the Life of İbrahim Fazıl Pelin and His *the Economics Lessons Book*

Abstract: İbrahim Fazıl Pelin (1886-1944), being one of finance lecturers in School of Political Sciences, gave economics and finance les-

sons and wrote plenty of books including lecture notes on this field. It is noteworthy that he has a lot in common with his contemporary Mehmed Cavid Bey. İbrahim Fazıl Pelin from Selanik, is an economist and has liberal economic views. While he was teaching at Istanbul University, *the Economics Lectures*, which was prepared for first year students of Law School, was published as a book in 1914. The beginning parts of the work, which stands between the book and the lesson notes, are devoted to the history of economic thought. It is obvious that the book enriched with data detailed and attributions referred to French and English economists which are not even very well known even today has a fluent style.

Key Words: İbrahim Fazıl Pelin, the Economics Lessons, Ottoman, Teaching, Liberal Economics.

Jel Code: A22, B12, B31

Kaynakça

Akalın, Güneri (2008), **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları.

Aras, Oktay, “Galatasaray Liseli Yazarlar”, <http://www.oktayaras.com/ibrahim-fazil-pelin/tr/29127> [Erişim tarihi: 17.01.2017].

Arşizen, Serandi (2011), **Tasarrufât-ı Mülkiye** (Yayına Hazırlayan: Hamdi Genç ve M. Erdem Özgür), İstanbul: Kitabevi.

Dölen, E. (2010), **Türkiye Üniversite Tarihi 3: Darülfünun’dan Üniversite’ye Geçiş**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İpek, N. (2011), **Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İstanbul Üniversitesi, “İbrahim Fazıl Pelin’in Özlük Dosyası, İstanbul: Personel Daire Başkanlığı.

Karaman, Deniz (2001), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası**, Ankara: Liberte Yayınları.

Mehmed Cavid Bey (1901/2001), **İlm-i İktisad** [Sadeleştiren: Orhan Çakmak], İstanbul: Liberte Yayınları.

Musa, A. (2016), **İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat** [Yayına Hazırlayan:

- G. C. Albayrak, H. Genç ve S. Ç. Kocakaplan], İstanbul: Dergâh.
- Nadaroğlu**, Halil (1985), “Türkiye’de Yükseköğretim Kurumlarında Bugüne Kadar İzlenen Maliye Eğitimi ve Politikası”, **Türkiye I. Maliye Eğitimi Sempozyumu** (22-24 Nisan 1985), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, içinde s.49-69.
- Neumark**, Fritz (1982), **Boğaziçine Sığınanlar**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını.
- Onar**, S. S. (1948), “İbrahim Fazıl Pelin”, **Ordinaryüs Profesör İbrahim Fazıl Pelin’in Hatırasına Armağan**, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi.
- Pakalın**, Mehmet Zeki (1978), **Maliye Teşkilatı Tarihi**, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1977-180.
- Pelin**, İbrahim Fazıl [Muallim Fazıl Bey] (1914), **İlm-i İktisad Dersleri**, İstanbul: Hukuk Matbaası.
- Schumpeter**, Joseph A. (2009), **History of Economic Analysis**, England: Routledge.
- Suarez-Pots**, William J. (2012), **The Making of Law**, Stanford: Stanford University Press.
- (eds.) **Veinstein**, G. (2014), **Selânik 1850-1918** [Çeviri: C. Akalın], İstanbul: İletişim.